

NOVES APORTACIONS SOBRE L'ELABORACIÓ I EL CONSUM DE VI A L'ESTABLIMENT DE SANT MIQUEL DE VINEBRE (LA RIBERA D'EBRE)

Margarida Genera i Monells

RESUMEN

Síntesis referente a los hallazgos que se han ido produciendo en el transcurso de los últimos años en la localidad de Vinebre, la Ribera d'Ebre, relacionados con la elaboración y el consumo de vino, durante un período comprendido entre mediados del s. II a. C. y el s. V d. C., algunos de los cuales ya habían sido publicados anteriormente, centrándonos en el asentamiento de Sant Miquel, en particular, además de los del Racó d'Aixerí o también de Sant Miquel, la Fontjoana, les Sebiques y els Pedruscalls. En esta ocasión, aportamos también algunos datos acerca del comercio del mismo en el Pas de l'Ase y de algunos de sus valores rituales.

PALABRAS CLAVE: Ebro final, Pas de l'Ase, torculario, producción y comercio vinícola, época íbero romana.

INTRODUCCIÓ

Fem una síntesi referent a les troballes que s'han anat produint en el decurs dels darrers anys a la localitat de Vinebre, la Ribera d'Ebre (fig. 1), relacionades amb l'elaboració i el consum de vi, durant un període comprès entre mitjan del s. II aC i del s. V dC, algunes de les quals havien estat publicades anteriorment, centrant-nos en l'establiment de Sant Miquel, en particular, a més dels del Racó d'Aixerí o també de Sant Miquel, la Fontjoana, les Sebiques i els Pedruscalls (fig. 2 i 3).

Aquesta població, al nord del Pas de l'Ase, s'estén per una gran plana de terrenys molt fèrtils, majoritàriament amb plantacions d'arbres fruiters, oliveres (a prop n'hi ha algunes de mil·lenàries) hortalisses i sobretot vinya, amb algunes especialitats úniques que donen dos tipus de vi blanc dolçenc, de tonalitats melades, que s'han guanyat un reconegut prestigi: el vimblanc i el vi de missa, perquè encara avui dia s'empra en celebracions litúrgiques. El primer és un vi de licor elaborat a partir de raïm blanc deixat madurar estès al sol, del qual s'obté un most d'elevada concentració en sucres que fermenta parcialment, tot deixant-lo durant anys en botes de roure, mentre que el segon es produeix amb most fresc que fermenta parcialment fins que s'encapçala amb alcohol i s'envelleix en botes.

Quin és l'origen d'aquest vi, que només el trobem en aquestes contrades? Lluny encara de poder donar alguna

resposta amb fonament científic, sí que podem dir que tot això reforça encara més algunes interpretacions plantejades per alguns investigadors en referència amb el propi topònim de Vinebre, segons els quals aquest mot podria significar, "vinya de l'Ebre" .

L'ESTABLIMENT DE SANT MIQUEL

De tots els jaciments estudiats, aquest és on hem centrat la nostra investigació de forma més intensiva. Situat dalt d'una elevació de poc més de 100 m snm, en el contrafort de la serralada prelitoral, a 1,5 km al sud-est del municipi de Vinebre, on s'accedeix per un trencall de la carretera de Móra a Ascó, que mena a l'ermita de Sant Miquel, molt a prop del jaciment del que pren el nom.

La privilegiada situació geogràfica dota aquest paratge, d'uns valors altament geoestratègics, que han estat aprofitats per diferents grups humans, al llarg de la història, especialment amb objectius militars i alhora comercials, a les vores del riu, en el Pas de l'Ase.

En l'antigor, aquest petit congost sobre l'Ebre, considerem que podria haver determinat un dels límits territorials en època preromana, tret que posteriorment mantindria, en definir també l'àrea d'influència de la ciutat de Dertosa. D'altra banda, des d'aquesta elevació es domina el pas cap a altres direccions, que condueixen vers les terres del Priorat, concretament a la conca minera del Molar-

Fig. 1. Situació de Vinebre dins de la xarxa fluvial de l'Ebre.

Bellmunt-Falset, potencialment riques en galena argentífera i en l'antiguitat també en altres minerals, l'explotació dels quals tenim ben documentada, arqueològicament, almenys a partir del s. VIII aC. La connexió d'aquesta via de l'interior amb l'artèria fluvial de l'Ebre és, en gran part, controlada des del propi turó de Sant Miquel. Aquesta ruta segueix a través de la localitat de la Torre de l'Espanyol on coneixem l'existència d'un important establiment d'època romana, el de la Font de N'Horta. A l'interior d'una bassa que recull l'aigua semitermal, que brolla de forma natural,

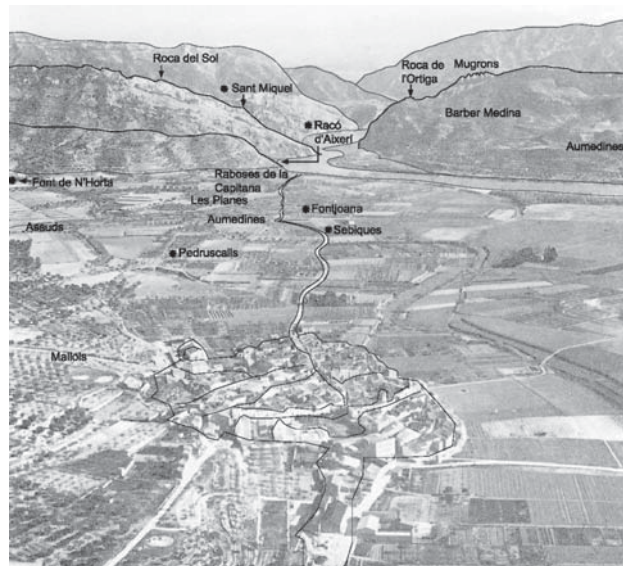

Fig. 2. Vista del Pas de l'Ase amb l'actual nucli urbà de Vinebre amb els principals jaciments arqueològics. S'han marcat tots aquells on han aparegut vestigis relacionats amb el vi.

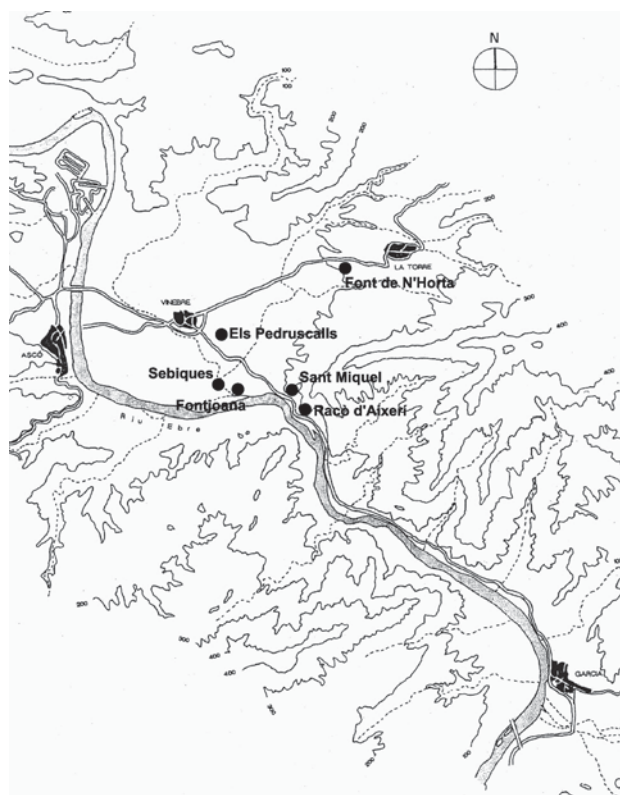

Fig. 3. Detall del mapa de Vinebre amb els jaciments on s'han trobat vestigis relacionats amb la producció i consum de vi.

a un km aproximadament del nucli urbà, a l'any 1965 es va recuperar un conjunt d'una trentena de monedes, datades entre la segona meitat del s. I aC fins al s. II dC, juntament amb altres materials, tals com peces de vaixel·la de vernís negre i sigil·lata, àmfora, una punta de sageta de bronze, un fil d'or, eines agrícoles (aixades) i algunes armes (puntes de llança), que en gran part van ser llençats. Per les seves característiques, podem suposar que s'hauria tractat d'una sèrie de fets intencionats amb finalitats màgic-religioses, amb més freqüència durant el regnat de Marc Aureli, etapa a la que pertanyen la majoria de les monedes (Genera, Campo 1982). Des d'aquesta localitat s'accedeix a la població del Molar, a través del jaciment de Can Castellví, on fa alguns anys encara es conservaven les restes d'una necròpoli romana.

Així, doncs, l'establiment de Sant Miquel, és un clar exemple d'un estudi de la zona fet prèviament a la construcció del recinte, que suposa a més la valoració de la topologia del turó, d'acord amb les funcions específiques que havia de tenir de tipus militar i alhora comercial afavorides per l'existència del riu. La petita badia, que es trobava al peu d'aquest turó (Racó de Sant Miquel o Racó d'Aixerí) va contribuir al desenvolupament d'aquestes activitats d'intercanvi, ben comprovades al llarg de les excava-

Fig. 4. Vista aèria de l'establiment de Sant Miquel, amb indicació de l'àrea, que podria haver estat dedicada al processat de vi amb les diferents troballes que hi estan relacionades: 1. barret, 2. setial i 3. contrapès d'una premsa.

cions practicades entre els anys 2001 i 2004, a les quals ens referim més endavant. Hi hem identificat dos sistemes defensius clarament diferenciats, que ens permeten perce-

Fig. 5. Sant Miquel de Vinebre: Delimitació de les estructures relacionades amb la producció vinícola.

bre diverses etapes de planificació constructiva en un lapse de temps molt curt, el final del qual situem cap a l'any 44 aC. Així mateix, per aquestes raons, el turó de Sant Miquel, durant la Guerra Civil espanyola, fou també una posició dominant operativa, de la qual encara avui, en podem veure diversos vestigis, com són: trinxeres, nius de metralladores, etc.

En un dels sectors d'aquest recinte s'han trobat evidències de producció de vi (fig. 4: sector A). Es tracta d'un espai de 10 m X 12 m aproximadament, on trobem:

Elements relacionats amb una premsa (fig. 4):

1. El barret.
2. El setial (fig. 6).
3. El contrapès, aprofitat en la cantonada d'un mur que

dóna a la façana d'un dels carrers, en aquest cas amb forta pendent i que condueix a la porta d'accés al recinte, on es va construir una claveguera per a gestionar les aigües de pluja, que evitaria que aquesta entrada es convertís en un punt feble (fig. 7). En els sediments trobats a l'interior de la claveguera s'han detectat residus, fruit de l'elaboració de vi (J. Juan, J.C. Matamala, informe inèdit).

Fig. 6. Detall del contrapès d'una premsa aprofitat en una cantonada d'un mur.

Àmbits annexos:

1. Possible dipòsit de planta trapezoïdal del qual es conserva una alçada de prop d'un metre, que considerem que hauria estat el contenidor del producte elaborat en l'espai contigu a

2. un altre de més petit per a la deposició de la brisa del raïm (fig. 5).

En un punt molt pròxim a aquest sector s'han anat recuperant també diversos objectes singulars, tot constituint una petita concentració en un mateix espai. Es tracta d'un nombre significatiu de grafitos ibèrics sobre ceràmica de vernís negre (noms abreujats, que probablement fossin marques de propietat), una arracada naviforme d'or, algunes terracotes, eines agrícoles, terrisses en miniatura, etc. En aquest mateix context, va aparèixer un *simpulum* de bronze gairebé sencer,

Fig. 7. Detall del setial de la premsa recuperada en l'establiment de Sant Miquel.

que presenta una decoració amb tres caps d'ànec en relleu i un segell on llegim L. CORNELI. (*Lucius Cornelius*). La troballa de tots aquests objectes, juntament amb altres també de tipus votiu, com dues plaques de bronze per a l'arranc de nansa de *situla*, petits *kalathoi*, restes de plom, etc... ens ha suggerit la possibilitat que en l'establiment de Sant Miquel es trobés un petit santuari d'entrada, al costat de la porta principal. Tal i com succeeix en altres indrets, aquests santuaris poden tenir relació amb zones portuàries, sigui fluvials o marítimes, vinculats, almenys originàriament amb activitats de tipus comercial i d'asil. Tot i que aquestes consideracions resultin extrapolables al cas present, caldrà aprofundir molt més per a poder-ho comprovar amb plena certesa.

RACÓ D'AIXERÍ

El petit entrant del riu, que es trobava al peu del turó de Sant Miquel algunes desenes de metres més al sud, conegut amb el topònim de Racó de Sant Miquel o Racó d'Aixerí, es conserven les restes d'un petit port fluvial, la construcció del qual hauria suposat tan sols l'arranjament dels elements naturals que ja determinaven la seva ubicació. Per tant, aquest indret presenta una situació geoestratègica immillorable amb un fort pendent natural al costat d'una petita badia a la vora de l'Ebre, flanquejat pel jaciments de Sant Miquel i del de la Roca del Sol, des d'on s'aconsegueix un domini total d'aquest Racó. En aquest indret es degueren desenvolupar activitats comercials, ben comprovades durant els treballs d'excavació que han permès la recuperació d'un conjunt de materials, entre els quals, hi trobem una gran quantitat d'àmfores de procedència púnica i ceràmica àtica que ens documenten un comerç a través de l'àrea emporitàna, de productes de luxe relacionats amb la consumició del vi, sobretot a partir del s. IV aC.

Fig. 8. Jaciment de les Sebiques: Vista aèria de l'estructura atribuïda a un possible tancat, dedicat al processat i l'emmagatzematge de productes agrícoles.

LA FONTJOANA

A la Fontjoana, gairebé al peu del turó de Sant Miquel, a finals dels anys vuitanta, va ser descoberta de manera fortuïta una estela funerària d'època romana (s. I dC) mentre es llaurava un camp amb maquinària moderna. Aquesta peça formava part d'una premsa per a l'elaboració de vi dels s. IV-V dC, on s'havia reaprofitat juntament amb un gran bloc de jaspi, provinent de les pedreres de Tortosa. Els treballs d'excavació practicats pocs mesos més tard, van posar al descobert dos àmbits definits per murs construïts amb carreus molt irregulars i de fàbrica poc acurada i per paviments de terra piconada. Cobrint el nivell que vàrem denominar E3, dels identificats en aquell sondeig, es va localitzar una sèrie d'elements que formaven part d'aquest *torcularium* (fig. 10).

Un gran carreu de jaspi de la Cinta molt ben tallat amb una de les cares polida que mesura 160 X 66 X 63 cm.

Una pedra fragmentada, d'uns 80 cm de diàmetre, amb un forat central, pertanyent a un molí circular.

L'estela (CIL, II 2/14, 814; lám. III, 2 i 3).

Aquests tres elements ens documenten clarament una premsa destinada a la fabricació de vi, utilització confirmada per l'anàlisi.

El carreu de jaspi devia ser el contrapès d'una palanca de fusta encastada a la paret en un extrem i lligada amb un torn manual amb el qual es feia pressió per esclafar el raïm posat dintre de cofins o cabassos d'espart. L'estela devia ser emprada com a part inferior de la premsa, tal com podem deduir pel regueró que es troba a la banda inferior esquerra del tercer camp epigràfic.

Tots aquests elements no tindrien raó de formar part d'unes estructures tan pobres si no és la de ser aprofitats en unes noves instal·lacions: ens ho prova el fet que aquest bloc de jaspi fou reformat *in situ*.

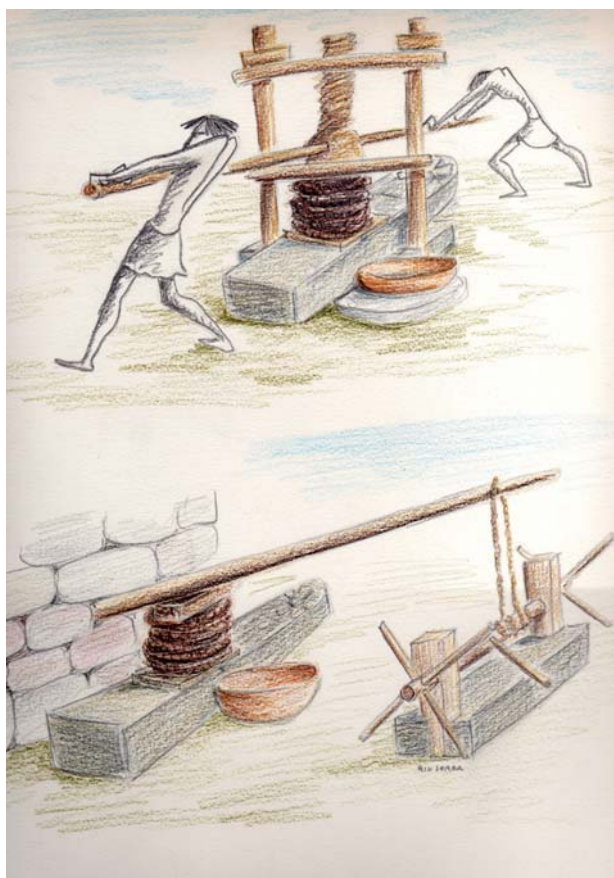

Fig. 9. Possibles interpretacions del *torcularium* per a l'elaboració de vi, amb elements aprofitats, en el paratge de la Fontjoana (Dibuix de Julià Riu Serra).

LES SEBIQUES

Gairebé coincidint amb la ubicació del jaciment de la Fontjoana, s'han pogut documentar les restes d'un altre establiment, que tot i la proximitat amb l'anterior, identifiquem amb un topònim diferent: Les Sebiques.

Molt probablement es tracti d'una àrea d'elaboració i emmagatzematge de productes agrícoles (fig. 8), excavada l'any 2003, sota la direcció de l'arqueòloga Susana Adell, arran del *Projecte de condicionament i modificació de l'antiga carretera C-230 entre Garcia i Ascó*, actualment la C-12. Durant aquesta ocasió es van posar al descobert una sèrie de vestigis corresponents a dues fases:

1. La relacionada amb una ocupació preibèrica, de la qual no es va registrar cap resta arquitectònica i es va deixar sense excavar els nivells inferiors, en no quedar afectats per les obres.

2. La corresponent a l'ocupació iberoromana amb vestigis de construccions. Així mateix, a conseqüència de les limitacions de la intervenció, que estava supeditada a la urgència

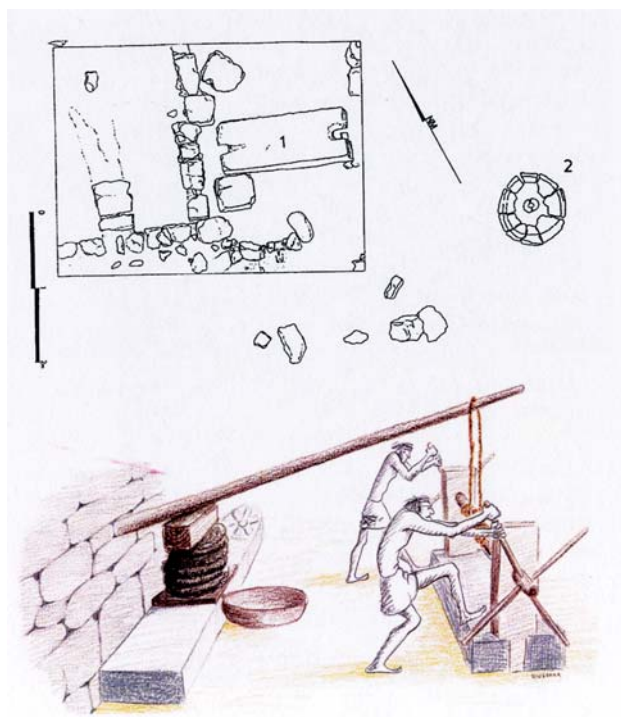

Fig. 10. Interpretació, que creiem més probable del *torcularium* per a l'elaboració de vi, amb elements aprofitats, en el paratge de la Fontjoana. (Dibuix de Julià Riu Serra).

cia de finalitzar les obres de la carretera, no es va poder comprovar si es conservaven o no altres fases més antigues, tal com vàrem registrar a la Fontjoana, on per sota del nivell de circulació del *torcularium*, abans descrit, es trobaven terrisses fetes a mà amb una pasta molt grollera i restes d'indústries lítiques d'època prehistòrica. Pertanyent a la darrera fase, es va documentar una estructura de la qual només es van trobar dos murs, formant angle, més o menys recte, de construcció ibèrica, que com a màxim es conservaven 5 filades de pedres, sense gairebé treballar, unides entre sí amb argila, en un estat de conservació molt precari i en algun sector fins i tot presentava certa inclinació. Dels límits restants, l'un possiblement hauria estat destruït i l'altre podria trobar-se per sota del traçat de la carretera antiga, que malgrat els nostres intents no vàrem poder localitzar. A l'interior d'aquest àmbit (de 32,5 X 7 m) es van documentar tres estructures. Dues, identificades com a (E1) i (E2) eren construïdes amb còdols disposats com una mena de paviments. L'una cobria una superfície de forma oval (1,19 m X 0,67 m) i l'altra de planta circular (0,75 m de diàmetre aproximadament), ambdues d'origen antròpic, interpretació basada en les dimensions dels diàmetres dels còdols, que són lleugerament superiors als que corresponen a la terrassa, a la qual formarien part (TQ 2), i en la no relació entre ells. En una d'aquestes estructures, es va observar també un encaix a la part supe-

Fig. 11. Recreació d'una escena de verema, segons Julià Riu Serra.

rior. La tercera estructura consistia en una sèrie de lloses (7 filades), de gres de 3 cm de gruix, posades verticalment, com a conseqüència de la seva caiguda, on vàrem observar la disposició de còdols per tal d'emplenar els espais buits. Per les seves característiques hem interpretat que es pot tractar d'un dels suports de sustentació del possible cobert, d'aquest àmbit.

Pel que fa a la seva cronologia, de moment ho situem a mitjans del s. II aC, per les troballes de ceràmica púnico-ebusitana. En general, gairebé tot el material recuperat a l'interior d'aquell espai es trobava concentrat al costat dels murs, fet que es va interpretar com la conseqüència d'un episodi d'inundació excepcional, que hauria pogut arrossegar les restes materials, quedant-ne només la part protegida per les construccions, que també havien quedat afectades.

A través de les anàlisis practicades sobre diferents mostres, pels Drs. Jordi Juan Tresserras i Joan Carles Matamala, per a conèixer els continguts de diversos recipients, (una vora d'àmfora Dressel 1, tres bases planes corresponents a vasos fets al torn, dos vasos a mà, una vora de *kalathos* i tres vores d'àmfora ibèrica), hem arribat a les conclusions següents: En primer lloc, l'àmfora romana i dues de l'època ibèrica contenien vi. En canvi, un sol vas, dels fets al torn va donar resultats positius, i, en aquest cas va posar en evidència que qui havia restes de cereals (*Hordeum vulgare*), i midons tipus *Triticæ*. Per últim, en el càlcat s'hi van registrar traces d'àcid ceròtic que ens planteja diverses interpretacions: La de l'ús de la cera per a impermeabilitzar el vas, o bé que contingués mel, únicament, o que aquest producte fos mesclat amb algun altre aliment.

En conclusió, s'hauria tractat d'un cobert emprat com a lloc d'emmagatzematge de productes agrícoles, especialment vi i ceràmiques, on hi ha registrada també una fase d'ocupació en època preibèrica, de la qual l'únic testimoniatge localitzat fou l'estructura de combustió amb restes de cen-

dres i carbons (*Pinus sp.*) i carrasca (*Quercus ilex coccifera*), amb fitòlits d'un tipus d'ordi (*Hordeum vulgare*) i llavors de raïm (*Vitis vinifera*), aquestes relacionables amb el moment d'abandó. L'existència de vegetals identificats com espart (*Stipa tenacissima*) ens permet suposar la cremació d'algun objecte elaborat amb aquest material, tals com cordes, coladors o cabassos, juntament amb matolls també carbonitzats i restes de ceràmica.

ELS PEDRUSCALLS

En aquest paratge conegut amb el topònim de Pedruscalls, situat al costat de la carretera que uneix la població de Móra amb la de Vinebre a poc més d'un centenar de metres del nucli urbà, ja en la dècada dels anys seixanta la construcció d'unes instal·lacions destinades a granges de porcs van afectar part d'un establiment rural d'època romana, que tot i la seva cronologia (ss. I i IV dC) esmentem aquí per la presència de diversos elements de premsa, possiblement de vi, a més de diversos carreus i altres materials constructius corresponents a les antigues edificacions. Per les dades recollides fins ara, podem suposar que es tracti d'un ampli establiment rural, l'ocupació del qual creiem que comença a decaure a finals del s. III, inicis del IV dC., moment en què atribuïm l'entrada en funcionament del *torcularium* de la Fontjoana.

CONSIDERACIONS FINALS

La localitat de Vinebre s'estén per un territori, al nord del Pas de l'Ase, especialment important des dels punts de vista històric i paisatgístic amb un ric potencial de vestigis arqueològics coneguts, l'estudi sistemàtic del qual iniciat l'any 1976, ens està portant una informació de gran interès per a interpretar, la gènesi i evolució d'un poblament prehistòric dispers en el pla, fins a la seva concreció en hàbitats ben estructurats de forma perdurable, dissenyats d'acord amb les necessitats dels seus ocupants.

En un nombre considerable d'aquests establiments s'han trobat alguns vestigis, que d'alguna manera estan relacionats amb la producció de vi: sigui per la presència de recipients, sigui per la troballa de premses i dipòsits, o fins i tot, de les traces del propi vi. De tots ells destaquem l'establiment de Sant Miquel, a l'interior del qual hem localitzat dues àrees molt pròximes amb funcionalitats ben diferenciades: Una (fig. 4: sector A) dedicada a la producció de vi i una altra (fig. 4: sector B) de caràcter cultural (ss. II-I aC), les possibles interrelacions entre les quals caldrà esbrinar en futures investigacions. En el Racó d'Aixerí, també s'han trobat indicis de la seva comercialització uns segles abans i a les Sebiques una àrea de processat i emmagatzematge que s'ha datat provisionalment als voltants del s. II aC. Aquesta activitat la continuem trobant documentada en època imperial, tant en el

jaciment dels Pedruscalls com en el de la Fontjoana amb un petit torculari construït als ss. IV-V dC, amb materials reaprofitats. Encara, avui dia, aquesta població es distingeix per l'obtenció de vi. Cal, però esmentar d'una forma molt especial, l'obtenció de dues classes de vi blanc dolcenc i tonalitats melades de les àmplies plantacions de vinya que cobreixen gran part del sòl que l'envolta.

Tots aquests fets ens plantegen la possibilitat que el topònim de Vinebre pugui provenir de "Vinya de l'Ebre", hipòtesi que caldrà esbrinar amb futures recerques, seguint la temàtica tan interessant que ha reunit a tants investigadors a la població de Caudete de las Fuentes.

Data finalització: 30 de novembre de 2009

AUTORA

Margarida Genera i Monells

Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació

Generalitat de Catalunya

mgenera@gencat.cat

BIBLIOGRAFIA

- BIARNÉS, C. (1973): Nuevo poblado ibérico. Más descubrimientos arqueológicos. *El Correo Catalán*, Barcelona, 13.06.73; i altres notes diverses en el mateix periòdic i al *Diario Español*.
- CAMPO, M. (1978): Material numismático del poblado de Sant Miquel de Vinebre, *Butll. Arq. Tarrac.* Ep. IV, fasc. 141-144, p. 49-53.
- GALINDO, J.; ÁLVAREZ, A. (2004): *Informe Tècnic sobre l'anàlisi dels materials lapidis i contextualització geològica de jaciments arqueològics de la Ribera d'Ebre*.
- GENERA, M. (1978): El poblado Ibérico de Sant Miquel de Vinebre. Notas preliminares, *Butll. Arq. Tarrac.* Ep. IV, fasc. 141-144, 17-42.
- GENERA, M. (1978): Mapa arqueològic de Vinebre, *B. Arq. Tarrac.* 141-144, Tarragona, 133-134.
- GENERA, M. (1979): *Evolució del poblament prehistòric i protohistòric a les comarques de la Ribera d'Ebre i del Priorat*. Publicat el resum de la Tesi Doctoral. Universitat de Barcelona, 1980.
- GENERA, M. (1982): Inventari arqueològic de la Ribera d'Ebre. *Fonaments*, 3, Barcelona, 47-134.
- GENERA, M. (1987): Notícia preliminar sobre la troballa d'una premsa a Sant Miquel de Vinebre, *I Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat*. Badalona, 1985. 215-226.
- GENERA, M. (1991): *L'Ebre final: del paleolític al món romà*. Centre d'Estudis Dertosenes, Tortosa, 1991.

- GENERA, M. (1993): *Vinebre: els primers establiments del riberal*. Recerques arqueològiques, Institut d'Estudis Tarranconeses Ramon Berenguer IV, Secció d'Arqueologia i Història 87. Tarragona.
- GENERA, M. (2005): Grafits ibèrics sobre ceràmica. Darreres troballes a l'Ebre. *Acta Paleohispanica* 5, 995-1012, Zaragoza.
- GENERA, M. (2008): El Pas de l'Ase (Ribera d'Ebre): un importante enclave dentro de las antiguas rutas comerciales del Ebro, *V Jornades Internacionals d'Arqueologia Subaquàtica*. Gandia, 8-10 novembre de 2006, 291-303, València.
- GENERA, M. (2009): El Pas de l'Ase (Ribera d'Ebre) ¿Un límite territorial de época ibero-romana?. A *XX Internacional Congress of Roman Frontier Studies* (León setembre de 2006) *Limes XX. Estudios sobre la frontera romana*, 311-322, Madrid.
- GENERA, M. (inèdit): Données pour la localisation et l'identification d'une aire sacrée dans le Pas de l'Ase: Un sanctuaire urbain d'entrée au site de de Sant Miquel (Vinebre, Ribera d'Ebre, Catalunya), *AFEAF* (pòster), Bienne, 2005.
- GENERA, M.; ALBERICH, J. (2009): *L'estela funerària de Vinebre (la ribera d'Ebre)*. *Una petja dels romans a l'Ebre (segle I dC)*. Quaderns de treball 1, Reus.
- GENERA, M.; BRULL, C.; ADELL, S. (2006): El Pas de l'Ase (la Ribera d'Ebre): de la museïtzació d'un conjunt d'interès històric i paisatgístic, *Tribuna d'Arqueologia 2003-2004*, Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya, 269-296.
- GENERA, M.; BRULL, C.; GÓMEZ, A. (2005): Disseny i planificació del sistema defensiu a l'establiment de Sant Miquel de Vinebre (Ribera d'Ebre), *Tribuna d'Arqueologia 2002-2003*, Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya, 95-116.
- GENERA, M.; BRULL, C.; GÓMEZ, A.; ALBERICH, J. (2005): Modificació i canvi en el sistema defensiu de l'establiment de Sant Miquel de Vinebre (Ribera d'Ebre). Un efecte de la romanització del territori?, *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. 14-16 de novembre de 2003, 629-644.
- GENERA, M.; MAYER, M.; PONS, J.; PREVOSTI, M. (1991): Un vestigi al món romà a la Ribera: l'estela de Vinebre. *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*, Departament Cultura Generalitat, Barcelona, 135-145.
- GENERA, M.; PREVOSTI, M. (1998): Restes d'un *Torcular* a la partida de la Fontjoana (Vinebre, Ribera d'Ebre), *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, Producció i Comerç al Mediterrani Occidental*. Monografies Badalonines, 14, Badalona, 294-301.
- MAYER, M. (1995): *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlín, Vol. II2/14 fasc. 1, núm. 14, 158.
- NOGUERA, J. (2002): *Ibers a l'Ebre*. Col·lecció Daliner-3, Flix: Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre.
- SANMARTÍ, E. (1978): La ceràmica de barniz negro del poblado de Sant Miquel de Vinebre, *But. Arq. Tarrac.* Ep. IV, fasc. 141-144, 43-47.
- SANZ, M. (1982): Población ibérica del valle del Ebro (III). Aportación al estudio del Oppidum ibérico de Sant Miquel de Vinebre, *But. Arq. Tarrac.* 11-42.